

SZÁZ PÁL

AZ OSTROMLOTT VÁROS MINT ANTROPOLÓGIAI LABORATÓRIUM – RAYMOND REHNICER: *A FŰ ÉS AZ ELEFÁNTOK*

Európa modern történetében Szarajevó ostroma egyedülállóan szomorú fejezet, amely számtalan szöveg születését sarkallta, legyen az fikciós, dokumentum vagy memoár jellegű. Raymond Rehnicher könyve e terjedelmes szöveguniverzumból, amely irodalmi jelenséggént toposzok rendszerét működteti, több szempontból is sajátos, mégis kanonizálatlan műalkotás. Nem csupán a szemtanú tanúságtételeként becses történelmi forrás, de gondolatiságában olyan filozófiai esszének minősül, amelyet – e képlékeny műfaj legjellegzetesebb vonásaként – nemigen lehet pontosan besorolni vagy felcímkézni.

Raymond Rehnicher szlavóniai gyermekkorát sok helyen élt, Jugoszlávián belül és azon kívül is. Építészként a Szarajevói Egyetem tanára volt, aki az 1984-es téli olimpia építészcsapatának is tagja volt. Élete nagy részét Szarajevóban élte le, itt érte őt a polgárháború és az ostrom is, majd 1992. október 25-én hagyta el egy zsidókat menekítő konvoj tagjaként a várost – ezt ő maga szervezte. Ezután Prágában telepedett le, majd ott halt meg 1998-ban. Ott jelent meg Lenka Pokorná fordításában 1993-ban a Prostor Kiadónál a *Tráva a sloni. Poznámky o životní prostředí za občanské války v Bosně. Sarajevo – Praha – 1992* című, füzetszerű, ízléses, de pocsék kötésű kiadvány.¹ A szöveg franciából készült fordítás, az eredeti is ugyanebben az évben jelent meg.² Raymond Rehnicertől ezen kívül csupán egy könyv jelent meg, halála után egy évvel, a *Nesnesitelná lehkost modernity (A modernitás elviselhetetlen könnyűsége)* című esszégyűjtemény, amely zömmel a Prágában írt cikkeit tartalmazza, és horvát fordításban is olvasható.³ Rehnicher recepciója igen szerény, valójában teljesen a kánonon kívül maradt mind külföldön, mind odahaza, részben a prágai exiliumnak s még inkább korai halálának köszönhetően. Ahogy František Šístek

¹ Raymond REHNICER, *Tráva a sloni. Poznámky o životním prostředí za občanské války v Bosně. Sarajevo – Praha – 1992*, přeložila Lenka POKORNÁ, Praha, Prostor, 1993. A kötetből a főszövegben a saját fordításomban idézek.

² A francia kiadás hozzáférhetetlensége miatt tanulmányomban végig a cseh kiadást használok. A francia kiadás: Raymond REHNICER, „L’Herbe et les éléphants. Réflexions sur l’environnement humain au cours d’une guerre civile”, *Liber – Revue européenne des Livres*, (14 juin 1993): 2–32.

³ Raymond REHNICER, *Nesnesitelná jednoduchost modernosti a jiné texty*. Ve spolupráci s autorem vybral a uspořádal Dušan Karpatský. Přeložili Dušan Karpatský, Vladimír Kosík a Pavel Ságner, Praha, Mladá fronta, 1999.

délszlavista és fordító, a Rehnicerről szóló egyetlen tanulmány szerzője megjegyzi, a könyv a posztjugoszláv országokban éppúgy ismeretlen és értékeletlen maradt, ahogy külföldön is.⁴

Hogy a *L'herbe et les éléphants* (*A fű és az elefántok*) miért íródott franciául, magából a könyvből derül ki: „Elhatározom, hogy az esszémet franciául fogom megírni. Ha netán átkutatják a lakást, nem akarom, hogy olyan erőszakról és az agresszióról szóló kézirat legyen nálam, amelynek a nyelvét megértik.”⁵ A szöveg tulajdonképpen kettős szöveg, egy ostromnapló szakaszai közé ékelte esszéfejezetekből áll össze. A hat fejezet tehát a 1992 március 2-től a fenti dátumig kronologikusan haladó narratívát szakítja meg, amelyben szédületes távlatokat járunk be már csupán időben is, hiszen a *homo sapiens* evolúciós előretörésétől a saját koráig igyekszik az ember környezetre gyakorolt „hatását” és az erőszak „fejlődéstörténetét” elbeszélni.

Rehnicer a Dráva menti Beliščében született 1942. november 21-én, származása egy igazi, monarchiabeli multietnikus családtörténet, zsidó gyökerekkel is rendelkezett.⁶ A család a „burzsoá” gyökerek ellenére ügyesen tudott érvényesülni a szocialista Jugoszlávia idején. Szarajevóba apja a világháborút követő újrarendeződés idején költözött, s a család a „régibeköltözők” többségéhez hasonlóan, „hajlandó volt a tolerancia és az egyetértés szellemét befogadni”.⁷ Rehnicer a *Sarajevo, jak je pamatuji* (*Szarajevó, ahogy emlékszem rá*) című cikkében, városesszéjében Szarajevó sajátos jelentését próbálja körüljárni nemcsak a mítoszok, a kollektív emlékezet, de a szubjektív élmény szempontjából is. Úgy véli, sajátos lelkülete van a városnak, valamiféle közelebből meghatározhatatlan toleráns, urbánus szellem. Állítása szerint már a nyolcvanas évek végén megjelentek olyan jelenségek a városban, amelyeket az újabb beköltözők honosítottak meg, akik a Tito-féle boldog Jugoszlávia prosperáló évei idején telepedtek meg a városban:

Jelenleg úgy tűnik, hogy valójában illúzióban élünk – mert mellettünk, Szarajevóban, amelyet a sajátunknak tekintettünk, sokan teljesen más nézeteket vallottak. A beköltözők közül sokan nyilvánvalóan úgy vélték, hogy a mi városias, kozmopolita és toleráns életmódunk a sovinszta nacionalizmus hagyományos értékeinek durva tagadásának számít, és ezt a hozzáállást sikeresen továbbadták az utódaiknak.⁸

⁴ František ŠÍSTEK, „Rat, identitet i egzil u djelu Raymonda Rehnicera”, *Prilozi*, 45. sz. (2016): 315–337, 319.

⁵ REHNICER, *Tráva a sloni...*, 17. „Umíňuji si, že svůj esej napíšu francouzsky. V případě, že by prohledávali byt, nechci mít u sebe rukopis, který mluví o násilí a agresivitě v jazyce pro ně srozumitelném.”

⁶ ŠÍSTEK, „Rat...”, 316.

⁷ REHNICER, *Nesnesitelná...*, 76. „[...] byli ochotni přijmout ducha tolerance a porozumění.”

⁸ *Uo.*, 82. „Nyní se zdá, že jsme vlastně žili v jisté iluzi – poněvadž vedle nás, v Sarajevu, které jsme považovali za své, žila spousta lidí zcela odlišných názorů. Mnozí přistěhovalci zjevně považovali náš městský, kosmopolitní a tolerantní způsob života za hrubé popření svých tradičních hodnot šovinistického nacionalismu a tento svůj postoj úspěšně přenášeli i na své potomky.”

Fogalmazza meg Rehnice immár Prágában 1993 végén keletkezett, de csupán 1996 januárjában közölt cikkében azokat a rejtett társadalmi problémákat, amelyek a nacionalizmus fellángolásához és a polgárháborúhoz vezettek. Meglátása szerint a város pusztulása és a polgárháborús konfliktus az urbánus, toleráns város és a vidék nemzeti érzelmű intoleráns szelleme közötti szembenállás eredménye. A gondolat, noha nincs ilyen részletességgel kifejtve, *A fű és az elefántok*at is áthatja: „Milyen abszurd ez a testvérgyilkos háború, a hegyvidék késői lázadása a város és a városiasság ellen.”⁹ Korábban pedig nyíltan kimondja: „A szerb szélsőségesek többsége vidékről vagy a hegyekből származik. A városiak kifinomultabbak.”¹⁰

A különös sorsú könyv bevezetője, amelyet 1992. október 20-án keltezett Szarajevóban a szerző, elmeséli a kézirat sorsát, amelyet Jugoszlávia szétesése és az elharapózó polgárháború alakított: „Talán egy rossz előérzet volt, hogy éppen abban a pillanatban, amikor a horvátországi bűntettek borzalmi nyilvánosságra kerültek, arra az erőszakra kezdtem összpontosítani a gondolataimat, amelyet az emberiség a környezettel való viszonyában használ.”¹¹ A továbbiakból kiderül, hogy a Bosznia-Hercegovinában kirobbant konfliktus során a szerző által fejtegetett problémák „megszűntek tisztán akadémikus gondolatnak lenni.”¹² Városa ostromáról az emberi erőszak újabb és újabb tapasztalata során a szerző így vall: „valamiféle antropológiai laboratóriumban találtam magam.”¹³ Az ostromállapot körülményei miatt a szerző – elvágva az egyetemtől és a könyveitől – szinte egyáltalán nem dolgozik forrásokkal, kizárólag diskurzusokat megidézve emlékezetére hagyatkozik. Ugyanakkor ennek a korlátozó körülménynek köszönhető az is, hogy filozófiai tömörséggel, összpontosítva tudja megfogalmazni gondolatait. Az előszó utolsó bekezdését feltétlenül idéznünk kell:

Ha netán ez a szöveg soha nem is látná meg a napvilágot, akkor is lehetővé tette számomra, hogy túléljem a hosszú hónapokig tartó elszigeteltséget, s minden bizonnyal az én szellemi gyermekem, aki a legtöbb örömet okozta nekem. Addig koncentráltam rá, amíg el nem tudtam tekinteni attól a tényről, hogy én sem vagyok egyéb, mint egy a sok fehér egér közül abban a szörnyű antropológiai laboratóriumban, amelyet ez a polgárháború jelent.¹⁴

⁹ REHNICE, *Tráva a sloni...*, 48. „Jak absurdní je tato bratrovražedná válka, pozdní revolta horského venkova proti městu a urbanitě.”

¹⁰ *Uo.*, 12. „Převažná část srbských extrémistů pochází z venkova nebo z hor. Ti z města jsou kultivovanější.”

¹¹ *Uo.*, 7. „Byla to snad zlá předtucha, že právě ve chvíli, kdy byly zveřejněny hrůzy o zločinech v Chorvatsku, jsem své úvahy zaměřoval na násilí, jímž se lidský rod prosazuje ve vztahu k životnímu prostředí.”

¹² *Uo.*, 8. „[...] přestali být čistě akademické.”

¹³ *Uo.*, 9. „[...] jsem se ocitl uprostřed nějaké antropologické laboratoře.”

¹⁴ *Uo.*, 9. „I kdyby tento text nikd nespatřil světlo světa, umožnil mi přežít dlouhé měsíce izolace a je pravděpodobně mým intelektuálním dítětem, které mi dalo nejvíce radosti. Soustředil jsem se na něj tak,

Nos, a kézirat exodusa recepciós hontalanságába vezetett. A következőkben *A fű és az elefántok* szövegének jellegzetességeit igyekszem bemutatni, illetve a kötet fő gondolatait ismertetve igyekszem kontextualizálni azokat.

Kettős szöveg: ostromnapló és esszék

A fű és az elefántok címe egy afrikai szólásra utal, amely a kötet mottójaként szerepel: ha elefántok küzdenek, letapossák a fűvet. A mű olyan kettős szöveg, amely az erőszak természetét vizsgálva két végletet hidal át: a diskurzív szöveg által körüljárt gondolati problémát és az élményanyagként a hétköznapi trivialisában megmutatkozó erőszak „cselekedeteit”. Az ostromnapló időnként hivatkozik egy bizonyos „kéziraatra”, amely alatt az ostromhónapokat megszakító, beékelt eszmefuttatások értendők, illetve tömören reflektál az írás körülményeire, problémáira, fázisaira is.

Rögtön az ostrom kezdete után, egy május 15-i feljegyzésben az események (beszámol például a mesterlövészek áldozatául esett ügyvéd barátjáról) leírását követően az egész „kézirat” átértékelődik: „Újra át kell dolgoznom a kéziratom alapjait – ha meg akarom érteni, hogy állnak a dolgok, ennek az erőszaknak a gyökerét kell keresnem. Az, ami a környezettel történik, az agresszió egyik megnyilvánulása a sok közül.”¹⁵ A szerzői szándék e nyoma magyarázza a közbeiktatott esszéket, amelyek az emberi erőszak természetrajzát igyekeznek feltárni. Ezek nem kiáltványok, amelyek Szarajevó ostromára hívják fel a figyelmet, hanem egzakt eszmefuttatások, míg az ostromnapló az eseményekről készült tárgyilagos, de szubjektív híradás a tanú szempontjából – vagyis testimonium. A két szöveg természete között feszülő távolságnak köszönhetően az olvasó egyaránt érzékeli a két párhuzamos szöveg autonómiáját, egymástól való elhatárolódását – annak ellenére, hogy szervesen összetartoznak, és hivatkoznak egymásra.

A májusi bejegyzések között arról is értesülünk, hogy a kijárási tilalom kényszerű bezártságának eredményeképpen a kézirat a saját növekedéséről tudósít. „Most már biztosan tudom, hogy az erőszak így vagy úgy, de végigkísérte az emberiséget az evolúciója során”¹⁶ – jegyzi meg, majd afölött sajnálkozik, hogy könyvei kényszerűen ottmaradtak az ostromlott városon belül, az egyetemen, „a másik parton”, ahogy szokásosan fogalmaz.

až jsem mohl často odhlédnout od skutečnosti, že ani já nejsem nic jiného než jedna z mnoha bílých myší v monstruózní antropologické laboratoři, jakou je tato občanská válka.”

¹⁵ *Úo.*, 28. „Musím předělat celou osnovu rukopisu – jestliže chci pochopit, jak se věci mají, musím hledat původní kořeny tohoto násilí. To, co se děje s životním prostředím, je pouze jeden z mnoha projevů naší agresivity.”

¹⁶ *Úo.*, 30. „Teď už vím jistě, že násilí provází tím či oním způsobem lidstvo po celý jeho vývoj.”

Ugyanez ismétlődik meg a június 22-i feljegyzésben, amikor a kézíraton való munka a nyugalmas múlt egyetemi életére emlékezteti az elbeszélőt. Ekkor másodszori átdolgozásról számol be. Augusztus 29-én újra utal a kézíraton való munka folytatására, majd egy fontos szerzői vágyat fogalmaz meg:

Ha valaha is sikerül publikálnom, azt kívánom, hogy az emberek megértsék, hogy ami velünk történik, nem más, mint közönséges nacionalizmus – éppen olyan, mint Mihail Romm mondja a fasizmusról szóló filmjében. Mintha semmi különös nem lenne a mi kegyetlen és véres civilizációinkban, ahol az emberek gyakran ok nélkül ölik egymást.¹⁷

Rehnicher itt az orosz filmrendező 1965-ben bemutatott *Hétköznapi fasizmus* (*Обыкновенный фашизм*) című dokumentumfilmjére utal, amely archív felvételek segítségével ábrázolja a német nácizmus előretörését és a Harmadik Birodalom mindennapjait. Az utalás Rehnicher esszéinek kontextusában értelmezhető, mivel a boszniai polgárháborúban a nemzetállami ideológiák implementálását látta, amelyet az emberi faj erőszakhoz való viszonyát definiáló, a másik elpusztítására törekvő „mi”-ideológia modern formájaként értelmez.¹⁸

Később az áramellátás hiányában alkalmazott improvizált olajmécses gyöngye fényére panaszkodik, amely ellehetetleníti az írást. Végül, egy kézíraton átvirrasztott éjszaka után az utolsó bejegyzések egyikéből kiderül, a kettős szöveg kialakításának ötlete csak az utolsó napokban merült fel:

Valószínűleg ezt a naplót is be fogom építeni a kézíratba. Mindenképpen el kell mondani az embereknek, hogy mi folyik itt. Maga a szöveg csak egy intellektuális értelmezése a Maastricht és Szarajevó közötti terület civilizációs vereségének. Az embereknek meg kell tudniuk, hogy itt nem balkáni barbárok gyilkolják egymást, hanem a legkemény-vonalasabb európai nacionalizmusról van szó.¹⁹

Rehnicher kötete mint kettős szöveg éppen attól sajátos műalkotás, hogy az ostromnapló és a benne „kézírat”-nak nevezett esszék között egyrészt áthidalhatatlan távolságot teremt: a

¹⁷ *Uo.*, 65. „Pokud se mi někdy podaří ho vydat, přál bych si, aby lidé pochopili, že to, co se s námi děje, je ten obyčejný nacionalismus – přesně tak, jak to ve mém filmu o fašismu říká Michail Romm. Jakoby nic zvláštního v naší kruté a krvavé civilizaci, v níž se lidé často bezdůvodně zabíjejí.”

¹⁸ *L. A nacionalizmus mint az antropocentrizmus legmagasabb stádiuma* (*Nacionalismus jako nejvyšší stadium antropocentrismu*) című fejezetet. *Uo.*, 81–92.

¹⁹ REHNICER, *Tráva a sloni...*, 96. „Patrně do rukopisu zařadím i tento deník. Je třeba za každou cenu říci lidem, co se tu děje. Vlastní text je jen intelektuální interpretací debaklu civilizace na území mezi Maastrichem a Sarajevem. Lidé se musí dovědět, že se tu mezi sebou nezabíjejí žádní balkanští barbaři, ale že se jedná o nacionalismus nejhrubšího evropského ražení.”

napló a köznapi élet konkrétumának, az ostromélet jelenségeinek leírása, az esszék pedig az erőszakot gondolati problémaként kezelő okfejtések. Másrészt mégis kontextust teremtenek egymásnak, és intenzív dialógust folytatnak.

Az ostromnapló, avagy az agresszió cselekedetei

Az utolsó szarajevói napok bejegyzéséből tehát világos, hogy a napló közzététele s a kettős szöveg koncepciója csak ekkor merül fel benne. Nyilván az is tudatosult a szerzőben, hogy az ostrom eseményeit megörökítő feljegyzései önmagukban is a tanúságtétel hitelével, történelmi értékkel bíró dokumentumnak számítanak. A Szarajevó ostromáról való tanúságtételek (*testimony*) között már eleve sajátos hely illeti meg, ugyanis Rehnicher nem a szerb csapatok által körülrzárt városban ragadt, hanem a barikádok külső oldalán, azon néhány városrész egyikében, ahová a sereg bevonult, Grbavicán. Erről a közegről kevés forrás áll rendelkezésünkre. Igaz, Rehnicher – feltehetőleg óvatosságból – nem említi név szerint a városnegyed (František Šístek azonban igen, aki találóan grbavica-i Mózesnek nevezi Rehnicert).²⁰ A szöveg csupán „túlsó part”-ként hivatkozik a körülrzárt városra, és ugyanígy, ironikus idézőjelek között beszél felszabadítókról: „Fegyveres szerb milícia járőrözik az utcánkban. Tőlük tudjuk meg, hogy tegnap este felszabadítottak minket. Kitől? Mitől? Nem tudjuk, de jobb, ha nem kérdezzük meg őket.”²¹

Az ostromnapló történeti értékét a szubjektivitása növeli. A háború kirobbanását megelőző események, amelyeket Rehnicher említ, jól kontextualizálhatók, a hasonló dokumentumokban rendre előfordulnak. Ilyen például a szerb esküvőn való lövöldözés és gyilkosság említése,²² a szerbek többségének elköltözése, a barikádok megjelenése, a város napja április 6-án, a felszabadulás ünnepnapja, amely akkor egybeesett a *bajrammal*,²³ a tüntetések és a parlament átvétele²⁴ vagy a jugoszláv hadsereg távozása – illetve a szerb kézbe kerülése.²⁵ A folytatásban pedig az itt állomásozó egykori jugoszláv hadseregből és helyi önkéntesekből verbuválódott hadsereg által Grbavicán bevezetett intoleráns rendet és intézkedéseket követhetjük. Ez a rend a nem szerb lakosság elnyomásán alapult: „a szerb szomszédok a tudunkra adják, hogy alacsonyabb rendű lények vagyunk.”²⁶ Rehnicher ostromnaplójában

²⁰ ŠISTEK, „Rat...”, 327.

²¹ REHNICER, *Tráva a sloni...*, 26. „V naší ulici hlídkuje ozbrojená srbská milice. Dovídame se od nich, že nás minulé noci osvobodili. Od koho? Od čeho? To sice nevíme, ale je lepší je se neptat.”

²² *Uo.*, 12.

²³ *Uo.*, 13.

²⁴ *Uo.*, 15.

²⁵ *Uo.*, 28.

²⁶ *Uo.*, 29. „[...] srbští sousedé nám dávají najevo, že jsme jen bytosti nižšího řádu.”

az apró tények, a normális életvitel gyors, de lépésről lépésre való megváltozásának nyomon követése érdekes igazán. Rehnicher leírja, hogyan tünedeznek el a kevert lakosságú Grbavicán a muszlim szomszédok, akikről nem tudni, hogy lemészárolták őket, vagy átszöknek a „túlso partra”, az ostromlott városba. Szerencsére az utóbbiról értesül, az ostromlott városból telefonálnak ugyanis, hogy életben vannak.²⁷

A legsajátosabb vonása Rehnicher ostromnaplójának, hogy fokozatosan rajzolódik ki belőle, hogy a megváltozott körülmények között hogyan lesz ember embernek farkasa. Előbb csak az tűnik fel neki, hogy a szomszéd fia terepszínű ruhában jár, s hogy a ház lakóiból szerveződött éjszakai őrség figyelmét elkerülje, a balkonon keresztül jár ki.²⁸ A május 15-i feljegyzésben már a mesterlövészekről ír, hiszen éppen Grbavica magas panelházai biztosították a legjobb lőállásokat.

„Ez is olyan munka, mint a többi!” állítja az egyik szerb szomszédom. Egy másik szerb szomszédot, aki ezt a tevékenységet végzi, gyakran látni, amint elbúcsúzik a feleségétől és a gyerekeitől – puskával és távcsővel a hátán. A mesterlövészeknek bármelyik lakásba bejárásuk van, és senki sem ellenőrzi őket. A szomszédunk egy hatalmas zsákot cipel: amikor elmegy, üres, amikor visszatér, tele van.²⁹

A naplóírónak a valódi kívülálló szerepe jut, egy pozitív megkülönböztetés: zsidóként nem fenyegeti olyan veszély, mint a muszlimokat és a horvátokat, de nem tartozhat a szerbek közé sem. Őt még az ottmaradt muszlimokból és horvátokból álló munkabrigádba sem kényszerítették be, „mert számukra zsidó vagyok, és minden szerb közeledni szeretne Izrael felé. Talán nemzetközi koalíciót akarnak alakítani a fundamentalista veszély ellen, noha a mi muszlimjainkat össze sem lehet hasonlítani a palesztinokkal vagy az irakiakkal.”³⁰ Azt is említi a naplóíró, hogy olyan szerbek vannak a szomszédok között, akik a munkabrigádokba önként jelentkeztek, „hogy ne kelljen a városban lévő barátaikra lőniük”.³¹ De mint kiderül, „az igazi szerbek szemében ez séggyen”.³²

²⁷ *Uo.*, 16, 26–27.

²⁸ *Uo.*, 16.

²⁹ *Uo.*, 28. „»Je to práce jako každá jiná!« tvrdí jedna moje srbská sousedka. Jiného srbského souseda, který tuto činnost provozuje, vidíme často, jak se loučí se svou ženou a dětmi – pušku s dalekohledem na zádech. Ostřelovači mají vstup do jakéhokoliv bytu a nikdo je nekontroluje. Náš souseď si nosí ohromný pytel: když odchází, je prázdný, když se vrací, je plný.”

³⁰ *Uo.*, 28. „[...] protože pro ně jsem Žid a všichni Srbové se snaží o sblížení s Izraelem. Asi chtějí vytvořit mezinárodní koalici proti fundamentalistické hrozbě, i když naši Muslimové se nedají s Palestinci nebo Iráčani vůbec srovnávat.”

³¹ *Uo.*, „Aby nemusel střílet na přátele z města.”

³² *Uo.*, „V očích pravých Srbů je to ostuda.”

A szekuláris családban nevelődő írónak az apai nagyapja volt zsidó, bár kikeresztelkedett, a neve miatt mégis a zsidó identitást szabja rá a hatalom és felügyelet.³³ Ezért kezd előbb a katonai hatóságok jóváhagyásával zsidó mentőakció szervezésébe – az ostromnapló másik felében ennek részleteivel is megismerkedünk. A konvoj mind a negyvenkét tagja Belgrádba ért, legtöbbjük nagyjából annyira volt zsidó, mint maga a „grbavica Mózes”.³⁴

Az ostromnaplóban a szomszédok viselkedésén keresztül testközelből tanulmányozhatja az olvasó az emberi kapcsolatok átalakulásának eseteit a háborús helyzet hatására. A feszítővasat is egy felkészült szomszéd nyújtja június 2-án a ház átkutatása alkalmával a katonai egységnek, akik az elhagyott lakásokat kutatják át – és rabolják ki. Egy két nappal későbbi bejegyzésben pedig azt említi a naplóiró, hogy feleségével elfogyott minden pénzük, noha az improvizálva felállított üzletben lehet újra kenyeret kapni, a szomszédok segítik ki őket némi pénzzel:

De csak azok, akik hozzánk hasonlóan törvényen kívüliek. A többiek még időben jól felszerelkeztek gáz- és fatüzelésű kályhákkal (köztük sok palack propán-butánnal) és alapos ellátással. Amikor elment az áram, majd belefulladtak a rengeteg fagyasztott húsba, amivel nem tudtak mit kezdeni, így az ételek nagy része a szemétben végezte. Nekünk, többieknek senki sem ajánlott fel egy falatot sem.³⁵

Rehnicer ostromnaplójának igazi értékét éppen ezeknek a szomszédságban tapasztalható jelenségeknek a leírásai adják, hiszen mindegyikük megannyi individuális reakciót képvisel a megváltozott hatalom és felügyelet helyzetére. Az egyetlen etnikum avagy felekezet hatalmi hegemoniája a többiekkel, a megkülönböztetettekkel és alárendeltekkel szemben az ostromnapló elbeszélője számára mindennapos tapasztalat és olyan gyakorlat, amelynek elméletét „a kézirat”, vagyis a kötet esszéi adják, a modern nacionalizmusok megjelenéséről folytatott okfejtések. A gyakorlat ritkán utal közvetlenül az elméletre, s ha igen, akkor is általában a kézirat sorsának alakulásával való összefüggésben. Kivételt képez egy eset, amely a ház lakóival közös gödörásás után – hogy abba dobálhassák a felgyülemlett szemetet – éri, amikor egy katona „Ki nem szerb maguk között?” kérdést követően főbelövéssel fenyegetőzve hazaküldi őket, zárkózzanak be. Egy héttel később,

³³ Érdemes idézni e megfigyelést: „Németül hangzó nevémmel, horvátországi születési hellyel és csöppet sem »hegylakós« koponyámmal felkeltem a »felszabadítók« gyanúját.” „Se jménem, které zní německy, s rodištěm v Chorvatsku a se zcela »nehoralskou« lebkou vzbuzují podezření »osvoboditelů«.” *Uo.*, 63.

³⁴ František Šístek alaposan kontextualizálja a vázolt helyzetet: ŠÍSTEK, *i. m.*, 327–332.

³⁵ REHNICER, *Tráva a sloni...*, 45. „Ale jen ti, kteří jsou stejně jako my mimo zákon. Ostatní se včas náležitě vybavili sporáky na plyn i na dřevo (včetně mnoha láhví propan butanu) a důkladnými zásobami. Když přestal jít proud, topili se ve spoustě zmrazeného masa, se kterým si nevěděli rady, a tak velká část potravin skončila v popelnici. Mám ostatním nenabídl nikdo ani kousek.”

amikor a naplóíró kimerészkedik, felismerve őt a katona pisztolyt fog rá, és farkasszemet néz a halállal: „Ez már nem az agresszióról való teoretizálás, hanem maga az agresszió.”³⁶ Az élmény kardinális lehetett, az erőszak absztrakt témájával való nyílt találkozás, amelyet egy érdekes, az ellenféllel szembeni empátiáról árulkodó reflexió követ: „Nem a mi környékünkéről való volt, az akcentusa alapján a hegyekből való lenne; egy ember, aki elveszett a városi környezetben, vagy inkább annak romjaiban. Ahogy én is elveszettnek éreztem magam ebben a megszállásban, ebben a háborúban, amit egyáltalán nem értek.”³⁷ Az élmény sarkallja az erőszak eredetének feltárásában is, s ekkor hangzik el az a kérdés, amelyre az egész könyv válaszolni kísérel meg: „Miben gyökerezik a pusztítás vágya, amit mind szolgálnak?”³⁸

A kiélezett helyzet nemcsak azért értelmezhető az egész kötet középpontjaként, mert a két szövegegység között hidat képez, hanem azért is, mert éppen ennek köszönhetően allegorikusan válik értelmezhetővé. A találkozásban a pusztulásunkra törő másikkal olyan szembenállást látunk, amely Rehnice szerint az egész háborúra kiterjed: a hegylakók és a városiak ellentétes kultúráját – ahogy fentebb már idéztük nemcsak *A fű és az elefántok*, de a *Szarajevó, ahogy emlékszem rá* című esszé esetében. Bizonyára erős sarkítás a felébredt nacionalizmust a vidéki hegylakóknak tulajdonítani s az urbánust toleráns szellemmel ellentétesnek tartani, ahogy František Šístelek ellenpéldával is rámutat, a gondolat hosszú múltra visszatekintő toposzt aktivizál újra.³⁹ Persze éppen azért, mivel Rehnice vélekedése a köznapi tapasztalaton alapul, több mint csupán futó sztereotípiá.

A humánökológia: természet és tulajdonjog

Rehnice valóban Adámnál és Évánál kezdi az erőszak eredetének feltárását két értelemben is. Az első, *Člověk a jeho životní prostředí* (*Az ember és környezete*) című rész az ember egyedfejlődését és az ember eredetmítoszáinak egyelőre még látens kritikáját fogalmazza meg, amely a későbbi fejezetekben explicitté válik. A humánökológia alapfelismerésétől indul, attól, hogy mivel az előember, pontosabban az *australopithecus* kevés más fajhoz hasonlóan képes volt menedéket építeni magának és jelekkel kommunikálni, dominanciára tett szert. A dolgok megnevezésének képessége alkalmassá tette a fajt a szervezettebb együttélésformára s végül a környezet aktív, saját szükségleteihez való alakítására. A megnevezés a tér

³⁶ *Uo.*, 30–31. „To už není teoretizování o agresivitu, ale agresivita sama.”

³⁷ *Uo.*, 31. „Nebyl to nikdo z naší čtvrti, podle přízvuku bude z hor; člověk ztracený v městském prostředí, nebo spíš v jeho rozvalinách. Stejně tak jako já se cítil ztracený v téhle okupaci, téhle válce, kterou naprosto nechápu.”

³⁸ *Uo.* „Kde jsou kořeny touhy ničit, již se snad všichni oddávají?”

³⁹ ŠÍSTEK, „Rat...”, 324–326.

esetében annak birtokbavételét jelenti, Rehnicher itt Lefebvre-t idézi, minden jel szerint emlékeztetből: „Megnevezni annyit jelent, mint szabályokat vezetni be.”⁴⁰ Valószínűleg a *La Production de l'espace (A tér termelése)* című könyvére utal szerzőnk, s noha az egész könyv szellemiségéből fakadó mondatról van is szó, talán pontosan arra a részre, amelyben Lefebvre a tér szocializációjának folyamatát definiálja, és amely egyrészt a demarkáción, tehát határok meghúzásán, másrészt a tér elnevezésén nyugszik.⁴¹ A korai emberfajok ősenek tartott *australopithecus* megjelenésétől még hosszú út vezetett a modern ember őséig. Rehnicher szerint a *homo sapiens* letelepedése és a gyűjtögetésből az állattartásra és a mezőgazdaságra való áttérése volt a következő fordulat, amely az ember környezethez való viszonyát megalapozta, ugyanis „ekkortól kezdve az emberek már nem más ökoszisztémák peremén élnek anélkül, hogy beavatkoznának ezek önszabályozó mechanizmusába, hanem éppen hogy a sajátjukat erőltetik rájuk”.⁴²

A fakivágással, a növénytermesztéssel, a termőföld erodálódásával induló elsivatagosodás, amelynek eredménye ma is látható a Közel-Keleten és a Mediterráneumban, olyan gondolat, amely a humánökológia alapjaihoz tartozik. Ha Rehnicher hozzáfért volna egyetemi jegyzeteihez, minden bizonnyal idézte volna a diszciplína egyik megalapítója, Georg Perkins Marsh 1864-ban kiadott *Man and Nature* című művét.

A vélekedést Rehnicert később is fejtegeti,⁴³ de más párhuzamos gondolatot is találunk Marsh könyvével. A második fejezetben bevezetett központi fogalma Rehnicernek az antropocentrizmus lesz, amely az embernek a környezetet teljes mértékben átalakító, céljainak azt teljes mértékben alárendelő viszonyát határozza meg. A pusztítást és gyilkolást legitimáló ideologizált önképben az ember a teremtés korlátlan uraként jelenik meg. Marsh egy helyen azt írja: „Az ember már nagyon régen elfelejtette, hogy a földet kizárólag hasznélvezetre kapta, nem pedig fogyasztásra, még kevésbé pazarlásra. A természet gondoskodott arról, hogy az elemi anyagai, a műveinek nyersanyaga ne pusztuljon el teljesen.”⁴⁴

Rehnicher egyetlen vészkijárata az optimizmus felé, hogy léteznek vagy léteztek olyan kultúrák – jellemzően nem nyugati civilizációk –, amelyekben „nem borították fel, ahogy mi, az ökológiai egyensúlyt”, az észak-amerikai indiánokat és az amazóniai bennszülötteket hozza fel példának. Ezek a kultúrák jóval kevésbé antropocentrikusak, mint a miénk, mivel sokkal jobban odafigyelnek a természetre. Rehnicher máshol egyébként egy indián

⁴⁰ REHNICER, *Tráva a sloni...*, 21. „Pojmemovávat znamená získať, zavést pravidla.”

⁴¹ Henri LEFEBVRE, *La Production de l'espace*, Paris, Anthropos, 1981, 165–167, 222–224. (orig. ed. 1974.)

⁴² REHNICER, *Uo.*, 23. „Od té doby už lidé nežijí na okraji jiných ekosystémů, aniž by zasahovali do jejich autoregulačních mechanismů, ale vnucují jim svoje vlastní.”

⁴³ *Uo.*, 50–52.

⁴⁴ Georg Perkins MARSH, *Man and Nature: Or, Physical Geography as Modified by Human Action*, New York, Charles Scribner, 1864, 35. „Man has too long forgotten that the earth was given to him for usufruct alone, not for consumption, still less for profligate waste. Nature has provided against the absolute destruction of any of her elementary matter, the raw material of her works.”

történetet épít a szövegébe, amely parabolisztikus szereppel bír. Ebben egy indián vezető elmagyarázza az Egyesült Államok elnökének, hogy szándéka, a földvásárlás, abszurd dolog, mivel az ember nem birtokosa a földnek, a vizeknek, a levegőnek. „Az ő szemszögéből nézve a föld és minden más csak ideiglenesen adatott az embernek, csupán élete idejére. Ezért mindent körültekintően kell használnia, hogy ezt a világot olyan jó állapotban adja át utódainak, ahogyan ő kapta az őseitől.”⁴⁵

A történet az antropocentrikus európai és a holisztikus bennszülött kultúra közötti találkozás allegóriája. Henri Lefebvre felismerése a tulajdonjog kapcsán teljes mértékben a történetben szereplő elnök allegorikus jelentését adja meg: „A modern kapitalista termelési módba az egész tér belép: az értéktöbblet termelésére használják. A föld, az altalaj, a levegő és a föld feletti a fény mind belép a kapitalizmus termelőerejébe és termékeibe.”⁴⁶ Rehnicher rejtett kapitalizmuskritikája Lefebvre nézetei nyomán olvasható tovább, hiszen a kapitalizmusban szerinte a tér nem csupán egy a javak vagy a termékek közül, inkább a termelést szolgálja. Pontosabban az absztrakt, kapitalizmus által meghatározott térben a föld és a víz árucikké válik, szegmentálódik, és termelési céloknak van alávetve.

Az antropocentrizmus mint katasztrofizmus

A fenti megállapítással záruló második fejezet alapozza meg Rehnicher legpesszimistább állításait, amelyekkel vitatkozni ugyan lehet, de nem biztos, hogy az övétől különböző eredményre jutunk. Állítása szerint az ember egyedisége a fajok között abban is áll, hogy egyedülként hajtja saját faja más egyedei elpusztításának vágya, ami nem kisebb következményekkel jár, mint azzal a felismeréssel, hogy az emberi fajban jelen van a népirtás ösztöne. Hogy az *australopithecus* eltűnése a *homo habilis* pusztításának tulajdonítható, mint ahogy később a neandervölgyiek kihalása is a *homo sapiens* pusztításának tudható be, olyan érvek, amelyek ellenérvekként is felhozhatók. Az antropológiában ugyanis máig sem született egyetértés ezekről a kérdésekről.⁴⁷

⁴⁵ REHNICER, *Tráva a sloni...*, 39. „Z jeho hlediska země a všechno ostatní bylo člověku dáno jen dočasně, na dobu jeho života. Proto musí všeho využívat obezřetně, aby předal tento svět svým následníkům v tak dobrém stavu, jak jej přijal od svých předků.”

⁴⁶ LEFEBVRE, *Uo.*, 400. „Dans le mode de production capitaliste moderniste, l'espace entier entre : il s'utilise pour la production de plus value. La terre, le sous-sol, l'air et la lumière au-dessus du sol, entrent dans les forces productives et les produits.”

⁴⁷ A legfrissebb kutatások szerint az emberi genom 1-4 %-a neandervölgyi örökség – eszerint sokkal árnyaltabb a kép, mint a *homo sapiens* általi kiirtás hipotézise. Xinzhu WEI, Christopher R. ROBLES, Ali PAZOKITOROUDI et al., „The lingering effects of Neanderthal introgression on complex human traits”, *eLife*, 12. sz., 2023, 12:e80757 (Utolsó letöltés: 2025. 01. 25.)

A konkurens fajok kiirtását követően – érvel Rehn timer – az írott kultúra hajnalán megjelenő monoteizmussal már eleve megjelentek az adott csoport feljebbvalóságát és az idegen közösségek elpusztításához való jogot legitimáló mítoszok. „[...] az embernek sikerült meggyőznie magát tettei helyességéről, sőt a gyilkosság szükségességéről, és nem csupán más élőlényekre vonatkozóan, de amennyiben az utódok túlélése és sikeressége ezt megköveteli, akár a hozzá közeli ketet illetően is.”⁴⁸

Rehn timer szerint az antropocentrizmus leginkább a monoteizmusban ölt testet a kollektív identitást megalapozó mítoszok közül, amely legerőteljesebben a birtokjog kialakulásában mutatkozik meg,⁴⁹ majd később az egész judeo-keresztény kultúrkört megalapozó kiválasztottság gondolatban. Az egyetlen, mindenható, az embert a teremtés urává megtevő Isten által kiválasztott nép ideológiája az ősök tabuját is felülírni képes igazolásul szolgálhat más népek kiirtásához.⁵⁰

Ezek a gondolatok kísértetiesen hasonlítanak Lynn White ikonikus, bár azóta sokat kritizált, *The historical roots of our ecologic crisis* című esszéjének vélekedéseihez. Ebben White nyíltan kijelenti, hogy a kereszténység a leginkább antropocentrikus vallás, mivel – a judaizmus eredetmítosának örököseként – a teremtő az embert teszi meg a teremtés urává, a természet csupán az embert szolgálja, akit isten ugyan sárból, de a maga képére teremtett.

Az ember nagymértékben osztozik Isten természet feletti transzcendenciájában. A kereszténység, teljesen ellentétesen az ókori pogánysággal és Ázsia vallásaival (kivéve talán a zoroasztrizmust), nemcsak az ember és a természet dualizmusát alapozta meg, hanem ragaszkodott ahhoz is, hogy Isten akarata az, hogy az ember a természetet a saját céljaira használja ki.⁵¹

⁴⁸ REHNIMER, *Tráva a sloní*, 37. „[...] se člověku podařilo presvědčit se o správnosti svých činů, dokonce o nutnosti zabíjet, a to nejen jiné živočichy, ale pokud to bude nutné pro přežití a prospěch potomstva, i svoje bližné.”

⁴⁹ *Uo.*, 38. „Domnívám se, že nejvíce antropocentrický je koncept vlastnictví, výjimečného vlastnění věcí, které nejsou vyráběny člověkem; světa neživé i živé přírody, či dokonce živých bytostí.” „Úgy vélem, hogy a legantropocentrikusabb a tulajdon fogalma, a nem ember által előállított dolgok kivételes birtoklása; az eleven és az élettelen természet világához tartozó dolgoké vagy akár az élőlényeké.”

⁵⁰ Rehn timer ugyan nem hoz fel példát, de a kontextusba illeszkedne a leviták által lemészárolt bálványimádók története (Kiv 35:25–28).

⁵¹ Lynn WHITE, „The historical roots of our ecologic crisis”, *Science*, 155 (1967):3767, 1203–1207. „Man shares, in great measure, God’s transcendence of nature. Christianity, in absolute contrast to ancient paganism and Asia’s religions (except, perhaps, Zoroastrianism), not only established a dualism of man and nature but also insisted that it is God’s will that man exploit nature for his proper ends.” (Saját fordítás – Sz. P.)

Nemcsak Rehnice ökotudatos valláskritikája cseng össze Lynn nézeteivel, de az állítás is, hogy a szekularizálódott világ tudományos gondolkodása, az evolucionizmus is az antropocentrizmus szolgálatában áll – míg a technológiák csupán ennek eszközei.⁵² Lynn ikonikus esszéje a maga korában megalapozó volt ugyan, de mára több, a környezettudatosság és a vallás kapcsolatát vizsgáló tanulmány felülvizsgálta, s azóta a különböző vallásfelekezetek is igyekeztek választ nyújtani az ökológiai krízis kihívására.⁵³

A nyugati civilizáció eredetmítosza közül Rehnice Káin és Ábel történetére hosszabban kitér. Azt az antropológiai kontextuális olvasatot követi, amely a történetben a korai civilizáció letelepedett földműves, illetve pásztorkodó, nomád kultúrája közti különbség allegóriáját látja. De tovább is megy ezen azt állítva, hogy a történet a korabeli pásztorkodó héberek számára nyújtott ideológiát: „Az ősi földműves által elkövetett gyilkosság történetét azért találták ki, hogy igazolják a nomádok által a letelepedett földművesek ellen elkövetett erőszakos cselekményeket.”⁵⁴ Párhuzamként a 19. századi észak-amerikai prérrik konfliktusait említi.

Rehnice szerint tehát a judeo-keresztény hagyomány olyan mítoszokat és ideológiákat teremtett, amelyek a nyugati ember számára a saját dominanciáját alapozzák meg, „a monoteizmus és a csoport összetartozása az antropocentrizmus forrása”.⁵⁵ A „mi”-identitás által meghatározott csoporton kívüliek meggyilkolásának, kiirtásának a legitimációja nem a régi korok sajátja, ma éppen úgy működik, mint egykor, például a háborús konfliktusok igazolására vonatkozó narratívák esetében.⁵⁶ Az antropocentrizmus nemcsak az emberi fajnak a természet ellen folytatott harcát motiválja, hanem az egyes csoportok egymás ellen vívott harcát is. Ez pedig nem folytatható vég nélkül: „Az emberi faj fejlődésének utolsó szakasza az egész bolygón egy egyértelmű következtetéshez vezethet – a bolygón lévő élet elpusztításához és természetesen az ember elpusztításához.”⁵⁷

A későbbiekben mégis okot ad a reménységre: olyan technológiák kidolgozása jelenthet kiutat, amelyek valóságon alapulnak, és amelyekben „nem létezik semmiféle középpont

⁵² REHNICE, *Tráva a sloni*, 41. „Z toho neplyne, že technologie jsou ve své podstatě antropocentrické, ale že jejich charakter je určen *antropocentrickou vědou*; ta je nástrojem, jímž člověk působí na vědecky vysvětlený svět.” „Ez nem azt jelenti, hogy a technológiák eredendően antropocentrikusak, hanem azt, hogy jellegüket az *antropocentrikus* tudomány határozza meg; ez utóbbi az az eszköz, amellyel az ember a tudományosan megmagyarázott világra hat.”

⁵³ Adrian Dominik Wojcik, „Between Lynn White and Big Gods – religious sources of pro-environmental attitudes – cross-cultural test of Lynn White’s Hypothesis”, *Current Research in Ecological and Social Psychology*, 2024/4, <https://doi.org/10.1016/j.cresp.2023.100109> (Utolsó letöltés: 2024. 12. 12.)

⁵⁴ REHNICE, *Uo.*, 36. „Příběh vraždy spáchané předkem zemědělcem byl vymyšlen proto, aby ospravedlnil opakované násilí, kterého se dopouštěli kočovníci na usedlých pěstitelích.”

⁵⁵ *Uo.*, 39. „[...] monoteismus a skupinová soudržnost patří k pramenům antropocentrismu [...]”

⁵⁶ *Uo.*, 42.

⁵⁷ *Uo.*, 43. „Poslední stadium vývoje lidského rodu na celé planetě může vést k jednoznačnému závěru – ke zničení života na planetě a samozřejmě i záhubě člověka.”

– sem isten, sem ember –, és amelynek dinamikus folyamatai nem valamiféle projekt megvalósulásának számítanak, legyen az akár isteni, akár evolucionista.”⁵⁸

Nemzetállam, tolerancia és a hegylakók Szarajevóban

Az ipari forradalomhoz kapcsolható modern nemzetfogalom Rehnicher szerint az antropocentrizmus új stádiumát jelenti: „a kiválasztott nemzet újkori mitológiája a választott nép régi mítoszából indult ki”.⁵⁹ A csoportidentitás ezen projekciója a nemzetállam létrejöttében csúcsonyul ki. A modernitás korában a hadiparnak köszönhetően a modern háborúk is a régi mintára zajlanak, hiszen „nem létezik máig elég buta ürügy ahhoz, hogy valamely nemzet bármely másik csoport, nemzet, vagy végső soron az emberiség kipusztítására fel ne tudja használni”.⁶⁰

A huszadik század totalitárius diktatúráinak tömegpusztító technikái – a gázkamrák, a gulág, az atombomba – igazából az antropocentrizmus legmagasabb fokát képező modern nacionalizmus eredményei. A kommunizmus ideológiája a nacionalizmus ellenében határozta meg magát, Rehnicher szerint azonban paradox módon mégis annak eszközeit alkalmazta. Mindenekelőtt a nemzetkonceptió homogenizáló eljárását, amely az alapvető ideált, az egyenlőséget és az emberi jogokat az individuális megnyilvánulások, a regionális és etnikai sajátosságok felszámolásában valósítja meg. Az egységesítő nevelést a különböző ifjúsági, munkás-, sport- stb. egyesületekhez és szervezetekhez való tartozás erősítette.⁶¹ A két-három nemzedéken át tartó kommunizmus bukása után az új hatalom szolgálatában természetesnek számít a nacionalizmus fellángolása.

A kommunizmus bukása után azonban nem világos többé a nemzethez nem tartozó „másik” referenciája, s hogy ki ellen kellene félelmet gerjeszteni az emberek manipulálása érdekében. Az etnikai keveredés miatt Rehnicher állítása szerint a posztkommunista országok nacionalizmusa vidéki konfliktusokkal kezdődik, a nemzet territóriumának megtisztítására törekszik. Ebből fakad az is, hogy az új típusú nacionalizmus a kozmopolita város ellen való, s innét magyarázható a Dubrovnik, Eszék és Szarajevó iránti agresszió.⁶²

Rehnicher minden pesszimizmusa ellenére is kínál kiutat. A könyv visszatérő reménykeltő gondolatait az utolsó esszében foglalja össze. Az antropocentrikus szemlélet leváltása a

⁵⁸ *Uo.*, 59. „[...] v níž neexistuje žádní střed – ani bůh, ani člověk – a v níž dynamické procesy nejsou naplněním projektu, ani božího, ani evoluční.

⁵⁹ *Uo.*, 69. „Novodobá mytologie vyvolaného národa vycházela ze starého mýtu vyvolaného lidu [...]”

⁶⁰ *Uo.*, 70. „Dodnes neexistuje dost pitomá záminka, která by nějakému národu nebyla dost dobrá na to, aby ji využil jako důvod vyhlazení jakékoli skupiny, národa, nebo dokonce celého lidstva.”

⁶¹ *Uo.*, 86–88.

⁶² *Uo.*, 90–91.

regionalizmust erősítene a nemzetállam helyett.⁶³ A környezettudatosság új technológiák fejlesztését tenné lehetővé, az energetikai katasztrófával fenyegető, ún. kemény technológiák helyett a puha vagy alternatív, illetve ökológikus technikák alkalmazása terjedne el.⁶⁴ Ahhoz azonban, hogy ezt a változást elérjük, s az emberiség a saját vesztébe vezető útról letérjen, fel kell számolni a modern nacionalizmust:

Abból a zsákutcából, amelyben vagyunk, csak egy kiút van – az az út, amelyen jöttünk, s amelyet ugyanaz a mitológia jelöl. Ha Hirosima és Auschwitz tragikus eseményei, amelyekre apáink emlékeznek, nem voltak elég tanulságosak, győződünk meg Dubrovnik és Sarajevó esetéről – hogy gyermekeinknek ne kelljen átélniük egy nagy globális mészárlást.⁶⁵

Az apokaliptikus vízió felvillanását Rehnicher összegzésében a háború pusztításának kontextusában szükséges olvasnunk, a kirabolt lakások, a mesterlövészek, az infrastruktúra leépülésének fokozatai, az izoláció, a menekítés reményében a katonai felügyelet hivatalával folytatott egyezkedések kontextusában. Az antropocentrizmusról, az emberi erőszak természetéről és a civilizáció környezetre gyakorolt pusztításáról szóló eszmefuttatás a hétköznapi tényeiről tárgyyszerűen beszámoló testimóniát allegóriává alakítja. Éppen erre utal a tudományos kísérleteket idézve az előszóban emlegetett „antropológiai laboratórium”,⁶⁶ amely az egzakt törvényszerűséget igazolja az empíria eszközeivel.

Kitekintés: „A kéziratok nem égnek el”

Zárásként egy különös összefüggésre érdemes felhívni a figyelmet: a naplóró felesége a készülő kéziratára utalva Bulgakov mondását idézi, miszerint a kéziratok nem égnek el. Különös módon ugyanerre a Woland által kimondott emblematisz gnomára utal egy másik szerző is „a túlparton”. Grbavicával átellenesen, a Miljacka túlpartján található Marindvor negyed, az ostromlott város legsűrűbben lőtt része, főleg a grbavikai kiváló lövészokról, a magas panelházakról ismert. Dževad Karahasan itt élt, a két akadémikus ráadásul nagyjából ugyanannyi időt töltött az ostromlott városban. Karahasan *Dnevnik selidbe* című esszékötete ugyanabban az évben jelent meg, mint *A fű és az elefántok*, de

⁶³ *Uo.*, 82, 101.

⁶⁴ *Uo.*, 104–105.

⁶⁵ *Uo.*, 106.

⁶⁶ *Uo.*, 9.

nem csupán e körülmények kötik össze őket,⁶⁷ és nem kizárólag a túlpárt választja el őket. Karahasan esetében a cím megjelölése áttételes, ugyanis nem naplószövegekről van szó, hanem esszékről, amelyek tárgya ugyan több mindenben különbözik, mint hasonlít, s noha a két parton más fenyegetettségtől körülvéve, mégis hasonló zsigeri tapasztalat feldolgozását kísérlik meg.

A kéziratok nem égneek el. Ezt a Bulgakov-intertextust többször idézi Karahasan könyvének *Geografija sjene* című része, amelynek tárgya a Szarajevó ostromának ikonjává vált veszteség, a Vječnica, vagyis a Nemzeti és Egyetemi Könyvtár kiégetése.

Rehnicer ezt ugyan konkrétan nem említi, elképzelhető, hogy értesült róla, mert augusztus 29-i bejegyzésben mániákus híradónézésről tesz említést, újabb és újabb szörnyűségeket tudnak meg azokról, amik az ostromgyűrűn belül maradt hozzátartozóikat érik.⁶⁸ Karahasan a könyvtár pusztulásában a civilizáció végét látja.

Elképzelhető, hogy Rehnicer és Karahasan találkoztak Prágában 1993-ban, a *Keleti diván* című regénye cseh fordításának bemutatóján.⁶⁹ De találkozhattak fordítójának, a délszláv irodalom cseh fordítójának és népszerűsítőjének jóvoltából 1995-ben is, amikor a *Dnvenik selidbe* megjelent és bemutatták (*Loučení se Sarajevem* címen). Ez azonban már egy másik történet.

⁶⁷ Ilyen elem például a szarajevói zsidóság tematizálása, Karahasannál egy esszé tárgyát alkotja a szefárdok oszmán Boszniában való megtelepedésének emléke s egy új *reconquista* lehetősége, Rehnicer megjegyzi, hogy a szerb tévé állandóan a szarajevói szerbek evakuációjáról beszél (*Uo.*, 63.), ahogy a zsidók „felszabadítók” általi pozitív megkülönböztetéséről is. Azt az abszurd helyzetet is leírja, hogy szeptember 13-án a tévében nézik (még van áram) feleségével a zsidó hitközség megemlékezését a spanyolországi kiűzetésről az ostromlott városban. (*Uo.*, 76.) Rehnicer számára az okkupáció története egyben a kívülről rászabott zsidó identitás története is.

⁶⁸ *Uo.*, 65.

⁶⁹ „Dževad Karahasan 1993 júniusában látogatott Csehországba, amikor a prágai Viola borozóban bemutatta *Istočni diwan* című regényét a cseh közönségnek.” „Dževad Karahasan navštívil Českou republiku v červnu roku 1993, kdy v pražské vinárně Viola prezentoval českému publiku svůj román *Istočni diwan*.” Matěj MATELA, „Dževad Karahasan”, *iLiteratura*, 15. 11. 2015. <https://www.iliteratura.cz/clanek/35567-karahasan-dzevad> (Utolsó letöltés: 2024. 12. 12.)